

אלון גן, משיח קרבני לשיח ריבוני. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2014. עמ' 250.

## איל לוי

"קרבנותם אומנותם" הוא ניסיון נוסף, ובהחלט נועז, לשרטט פרדיגמה חדשה להבנת השסעים בחברה הישראלית. ברוך קימרלינג (2001) עשה זאת בהטבעת המושג "אחוסלים" בספרו "קץ שלטון האחוסלים". אורית קמיר (2004) עיצבה מודל אחר, שבחן את הגישות השונות בחברה הישראלית על-פי מושג הכבוד, בספרה "שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם". אודי לבל (2007) הבחין בין מי שנכנסים בשערו של פנתאון הגבורה הציוני ובין מי שמודרים ממנו. ואחרים, שאת חלקם גן מצטט בספרו, חזרו על עקרונות דומים שקבוצות שונות תופסות על-פיהם את מקומן בחברה. גן בוחר במושג השיח הקרבני, שאותו הוא מנתח, כדי להבין כיצד המושג פועל בחברה הישראלית ומה שורשיו ההיסטוריים. הוא אף מביא את ההקשר הרחב של המתרחש בעולם המערבי (מתהליכי הגלובליזציה ועד תרבות התקינות הפוליטית בארצות הברית) ומבסס את מודל שיח הקרבנות על יסודות תאורטיים חשובים, חלקם מתוך כתביו של קרל מרקס ואחרים מתוך תפיסת הקהילות המדומיינות של בנדיקט אנדרסון. גן ממחיש את המודל באמצעות מקרי בוחן של קהילות קרבן: בוגרי התנועה הקיבוצית כקרבנות הלינה המשותפת, בני עדות המזרח כקרבנות ההגמוניה האשכנזית, ניצולי השואה כקרבנות החברה הציונית הצעירה שקידשה את הגבורה והפולסטינים כקרבנות הנכבה.

הטיעון המרכזי בחלקו הראשון של הספר הוא שתחושת הקרבנות מצויה בקרב כל הקבוצות בחברה, ולמעשה – בכל הקבוצות בכל חברה באשר היא. החברה היהודית תופסת את עצמה כקרבן של עמים אחרים, ופלגים שונים בתוכה תופסים את עצמם כקרבנות של יריביהם החברתיים. גן מפרק את מושג תחושת הקרבן על-פי כפל המשמעות החבוי בו: מצד אחד – ויקטימולוגיה, כלומר קרבן סביל, שנעשה בו שימוש

\* ד"ר איל לוי, המחלקה ללימודי המזרח התיכון ומדע המדינה, אוניברסיטת אריאל בשומרון.  
דואר אלקטרוני: lewin1212@gmail.com

לצורך הגשמת אמונתו של מישו אחר, כפי שמומחש בביטוי "יצחק העקוד". מנגד - השיח הסקרפיפיזי, כלומר קרבן פעיל, המבקש מרצונו להקריב את עצמו על מזבח אמונתו שלו, כפי שמומחש בביטוי "יצחק המתנדב".

על-פי גן, יש מקרים שבהם הקרבן הסביל הופך לקרבן פעיל, כדוגמת בני עדות המזרח שנשלחו לעיירות פיתוח (סביל), אך פיתחו לעצמם סיפר של בוני הארץ (פעיל). לעומת זאת, יש מקרים שבהם הקרבן הפעיל הופך לקרבן סביל, כדוגמת בני הדור השני בתנועה הקיבוצית, שהקריבו את מיטב שנותיהם למען הגשמה ציונית (פעיל), אך ברבות השנים ועם התגברות תהליכי ההפרטה החלו להשוות את עצמם לאחרים מתוך תחושה של החמצה ואבדן (סביל).

גן איננו חוסך בדוגמאות להמחשת המגמות בהתפתחותו של השיח הקרבני: מקטעי שירה וסיפורת, דרך תמונות וקריקטורות ועד צילומי פסלים ומיצבים אמנותיים המובאים לצד ציטוטים של פרשנויות האוצרים שבחרו להציגם. הוא בוחר באמנים מובילי דעה, כגון חיים גורי או חנוך לוין, אך אינו מוותר גם על מקורות שעד לאחרונה אפשר היה לבטלם כמי שמצויים בשולי השיח החברתי בלבד. גן פורש את משנתו ביסודיות, ובסופו של דבר הוא מגבש מודל נוסף להבנת הדינמיקה של המתחים בחברה הישראלית. בדומה לתצלום אוויר המוצב לצד מפה טופוגרפית, כך תיאורו של גן מבהיר תהליכים שחלו בחברה הישראלית: תיאורו כיצד שיח הקרבנות הסביל מכרסם משלהי שנות ה-60 בשיח הקרבנות הפעיל ממחיש את מה שאחרים מזהים כמעבר הדרגתי מאתוס רפובליקני לאתוס ליברלי.

דווקא מתוך המלאכה היסודית עולות גם כמה החמצות בספר זה. כדי להמחיש עד כמה מצוי השיח הקרבני בקרב קבוצות חברתיות שונות, לפעמים לא רק מנוגדות זו לזו אלא אף יריבות מושבעות, גן משווה בין שיח הקרבנות הציוני לבין שיח הקרבנות הפלסטיני: יוסף טרומפלדור מוצג לצד יאסר ערפאת, והפלמחניק מנחם בגמן הוא תמונת ראוי למחבל מתאבד. אם כוונתו של גן היא להמחיש שהשיח "טוב למות בעד ארצנו" הוא אוניברסלי, מדוע לראות דווקא בטרור דוגמה לכך? הרי משפטו המפורסם של טרומפלדור אינו אלא תרגום של שורה משירו בן אלפיים השנים של הורציוס הרומי. כדי להראות שקידוש הנאמנות למולדת הוא תודעה כלל-עולמית, אין צורך להשוות את הקדיש של יהודה סילמן על חלוצי הציונות דווקא לשידורי התעמולה של הרשות הפלסטינית, המעודדים את ילדיהם להפוך לשהידים. אפשר היה להביא דוגמאות כמעט מכל תנועה לאומית בעולם, לרבות אלו שצמחו בחברות הדמוקרטיות. גם כתב הזיכוי לאחמד טיבי, שבהליך לוגי מורכב מצליח להוכיח ששהיד איננו טרוריסט, מיותר לחלוטין. לחוקר במדעי החברה די היה בציון העובדה שההבחנה בין מחבל לבין לוחם חירות היא סובייקטיבית לחלוטין והפטרוטיות היא תכונה אוניברסלית.

בהקשר הפלסטיני ראוי גם לומר, וניתן היה לציין זאת דווקא בספר הממשיג היטב את שיח הוויקיטימולוגיה, שעל אף ההתבססות התאורטית על הקהילות המדומיינות של בנדיקט אנדרסון, לא כל קרבנות היא המצאה בלבד. דניאל ברטל ועמיתיו, המצוטטים

בספר, אכן רואים בשיח הקרבנות היהודי את יסודו של הסכסוך המתמשך ומוזהים את הזיכרון הקולקטיבי של התנועה הציונית עם מנטליות של מצור. ואולם, יש גם חוקרים הטוענים, ואף מספקים ביסוס עובדתי מובהק, שהטרור והרצון להשמיד את מדינת ישראל אינם אך ורק המצאה מניפולטיבית של מנהיגים ציונים. וכבר אמרה על כך גולדה מאיר: "זה שאני פרנואיד איננו אומר שלא רודפים אחריי."

בחלקו השני של הספר גן חורג מן הניתוח הסוציולוגי של חוקר הבוחן את החברה ושם עצמו ליועץ חברתי ולהוגה של פתרונות מעשיים. התרופה שהוא מוצא לתופעה שאֵבחן מצויה בפעולה יסודית ומתמשכת של קבלת אחריות קולקטיבית, המתבטאת במעבר למה שהוא מכנה "השיח הריבוני". בעוד ששיח הקרבנות תולה את הגורל ואת תחלואי המצב רק באחרים, השיח החדש מושתת על חירות האדם – על שליטתנו בגורלנו. את יסודות השיח הריבוני גן תולה במגוון של מקורות, מארון הספרים היהודי, דרך ההגות ההומניסטית של תנועת ההשכלה ועד כתביהם של מנהיגי ראשית הציונות המודרנית; מתפיסת העולם התלמודית, דרך פרידריך ניטשה, ישעיהו ברלין, ז'אן פול סארטר וארנסט סימון, ועד ברל כצנלסון ויצחק שדה. בחיפוש אחר הדרך הנכונה לאמץ את השיח הבוגר גן מציג את התשתית הפסיכולוגית מבית מדרשה של ג'ודית לואיס הרמן ומפרי הגותו של ויקטור פרנקל. לאחר מכן, בחיפוש אחר הנוסחה המעשית, הוא מביא שורה של דוגמאות של מי שנטלו את גורלם בידיהם, מן הטייסים הישראלים שבילו שנים בשבי המצרי ועד הורים לילדים בעלי תסמונות המצויות על הרצף האוטיסטי. הפתרון טמון, בסופו של דבר, כך גן מגלה, במערכת החינוך ובאופן התנהלותה, והוא קורא למעבר לפדגוגיה ריבונית ולחינוך לאזרחות ריבונית באמצעות למידה פעילה.

החלק הראשון בספר יכול לעצב מסגרת אקדמית להבנת תהליכים שהתרחשו ומתרחשים בחברה הישראלית, אך היומרה לחרוג מן התחום האינטלקטואלי המחקרי ההיסטורי, שגן מכריז עליה ביושר בפתח דבריו, איננה מוסיפה – בעיניי – לערכו של הספר. הביקורת שהוא מותח על מערכת החינוך, מתוך שאיפה להפוך אותה למכוונת אחריות, איננה משקפת נכונה את המתרחש בה כיום. לדוגמה, הקביעה של יורם קניוק, שגן נתלה בה כבאילן גבוה, שבישראל מעדיפים קברי אבות על פני ניצולים, רחוקה מאוד מתמונת המצב המוכרת לי הן כחוקר והן כהורה. התמה החינוכית "שואה ותקומה" מצויה גם מצויה במערכת החינוך, ומוסד "יד ושם", שקניוק לועג לו (וגן טורח לצטט לעג זה) מנפיק מדי שנה בשנה עשרות תכניות לימודים שבהן הניצולים, לצד חסידי אומות העולם, הם הם הגיבורים האמתיים, וכל זאת בלי לגרוע מחלקם של הצנחנים, לוחמי הגטאות והפרטיזנים.

גם הדוגמה הפוליטית שגן מביא לשיח הריבוני תמוהה בעיניי. כיצד הפכה ויקי וענובו, שעברה על החוק ופלשה באלימות לדירה שאיננה שייכת לה, לדוגמה ומופת לקבלת אחריות? ומדוע מופיעות מרכאות ליד הכינוי "שומר חוק", הניתן למי שניסה למנוע ממנה את הפלישה הבלתי חוקית הזאת? וכך גם באשר לדוגמאות הפוליטיות שגן מביא כמופת לריבוניות: עשרות אלפי סטודנטים אינם מוכנים לכתת את רגליהם

לשכונות מצוקה או לערים הסמוכות לתל אביב. הם מתעקשים לגור בסמוך לבתי הקפה ההומים, ולבסוף גם מוחים על כך שהמותרות הללו עולים להוריהם כסף רב. מדוע הם מככבים פתאום בספר כדוגמה לאחריות חברתית?

גן מציין את אלפי מעגלי השיח שהתקיימו במסגרת המחאה החברתית של קיץ 2011 ורואה בהם את התגלמות הדמוקרטיה. כאיש מדע המדינה לא ברור לי מדוע הפגנה, גם אם משתתפים בה מאות אלפים המכריזים שהיא הגדולה ביותר בתולדות המדינה, היא פעולה דמוקרטית, אחראית וריבונית יותר מהכרעת העם בבחירות דמוקרטיות. באותן בחירות, אגב, נשלחו ראשי המחאה, שהצטרפו בינתיים לתנועה פוליטית, היישר לאפוזיציה. גן מייחס ריבונות ואחריות גם לשדרני הרשות הציבורית, זו שכולנו מממנים. ריבונותם מתבטאת בכך שעל דעת עצמם הם מקדמים סדר יום פוליטי מסוים. זו ריבונות הראויה במשטר דמוקרטי לכל הפחות להרמת גבה, ובוודאי שלא לעידוד.

לבסוף גן מוצא את המקום האולטימטיבי שממנו תגיע הישועה: הוא קורא להקים מחלקה או חוג לפוליטיקה ואוריינות ריבונית במסגרת מדעי החברה או מדעי המדינה. מהיכרותי עם המחלקות למדע המדינה, הן באוניברסיטה שאני מלמד בה והן באוניברסיטאות אחרות, נדמה לי שברובם המכריע של המקרים לא המתין איש להגותו של גן. אוריינות ריבונית מתקיימת במרבית האוניברסיטאות בארץ, מן השיעור הראשון בקורס מבוא לממשל ופוליטיקה, דרך השיעורים במחשבה מדינית ועד העבודות הסמינריוניות המוטלות על הסטודנטים.

בסיכומי של דבר, יש להעריך את הספר על-פי שני חלקיו השונים. חלקו הראשון מציג מציאות מוכרת באמצעות כלים חדשים, המאפשרים לחוקרים להבין טוב יותר את המגמות החברתיות ואת הדינמיקה של המתחים בחברה הישראלית. למעט החמצות שונות, שצוינו כאן, חלק זה ממחיש באמצעות שורה של דוגמאות את הטענה לשיח קרבנות כציר מרכזי בשסעים השונים בחברה הישראלית. מעבר לדוגמאות, מודל שיה הקרבנות מנותח בפירוט ומתבסס על תאוריות קיימות הנוגעות לו הן במישורין והן בעקיפין. בזכות חלק זה ראוי הספר להיכלל בסילבוס של כל קורס אוניברסיטאי העוסק בפסיכולוגיה הפוליטית ובסוציולוגיה הפוליטית של החברה הישראלית. חלקו השני של הספר שייך למישור של שיחות חברים של ערב שבת קיצי על המרפסת. מרצה וחוקר מיומן, העוסק יום-יום במהלך שנת הלימודים האקדמית באוריינות ריבונית אחראית, ידע כיצד להבחין בין עיקר לבין טפל ולהציג לתלמידיו את הניתוח החברתי המעמיק כמיקרוסקופ חדש לבחינת המתרחש בחברה הישראלית.

#### מקורות

בלבל, א' (2007). הדרך אל הפנתיאון: אצל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי. ירושלים: כרמל.

קימרינג, ב' (2001). קץ שלטון האחוסלים. ירושלים: כתר.

קמיר, א' (2004). שאלה של כבוד: ישראליות וכבוד האדם. ירושלים: כרמל.